

СОЦІАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ ДИТИНИ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Постановка проблеми. Інституту сім'ї, як осередку оновленого демократичного суспільства, відводиться особливе місце в системі соціальних інститутів. У ситуації інтенсивних економічних, політичних і соціокультурних перетворень саме сім'я, яка виховує дитину з особливими потребами, виявилася в найбільш несприятливій матеріальній та соціально-психологічній ситуації. Відомо, що батьки дітей-школярів складають вікову групу 30–49-річних представників суспільства, які до зазначеного віку досягають певної стабільності соціального і професійного становища, набувають упевненості в завтрашньому дні. Перебудова економічних відносин в Україні відкинула ці сім'ї за межу середнього прожиткового мінімуму, зруйнувала їх стереотип самовизнання, поселила в них невпевненість у завтрашньому дні, низьку самооцінку. Матеріальні та психологічні труднощі, що постають перед сім'єю, призводять до виникнення абсолютно нових проблем виховного характеру. Невпевнені в собі батьки перестають бути авторитетом і зразком для наслідування у своїх дітей. Усі соціальні проблеми так чи інакше відбиваються на життєдіяльності сім'ї, а значить, зачіпають інтереси дітей. Разом із тим від того, як живуть, розвиваються і навчаються діти, залежить майбутнє країни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У численних дослідженнях було використано різні аспекти і межі соціально-культурної інтеграції та індивідуалізації: філософсько-культурологічний підхід до дослідження проблем і закономірностей особистісного становлення в контексті освоєння потенціалів культури, центральною ідеєю якого є обґрунтування діяльної природи людини (С. Н. Іконнікова, М. С. Каган, Е. С. Маркарян, В. М. Межуєв, Е. В. Соколов); соціально-психологічний зріз проблеми пов'язаний з осмисленням соціалізації як провідної складової соціально-культурної інтеграції

(Л. С. Виготський, А. Н. Леонтьєв, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн); педагогічні аспекти знайшли відображення в дослідженнях умов соціалізації та інкультурації на різних етапах розвитку особистості, у виявленні форм і методів оптимізації виховного процесу, обґрунтуванні умов реалізації виховного потенціалу дозвілля (Т. Г. Кисельова, А. Д. Жарков, І. А. Новікова, В. Я. Суртаєв, Ю. А. Стрільців, А. А. Сукало, В. Є. Тріодін, Б. А. Титов).

Різні аспекти педагогічних, психологічних, соціальних проблем реабілітації інвалідів розглядалися в роботах Е. М. Александрової, Н. Б. Берхін, А. В. Гордєєвої, В. В. Ковальова, А. Н. Леонтьєва, А. Р. Лурії, А. С. Макаренка і ін. Спеціальними питаннями корекційної педагогіки та спеціальної психології присвячені праці Л. С. Волкової, Р. І. Лалаєва, М. І. Нікітіної, Н. М. Назарової, Г. Н. Леніна. Реабілітаційний і корекційний потенціал художньої дозвільної діяльності розкритий в дисертаційних дослідженнях і монографіях А. З. Сverdлова, В. П. Кантора.

Мета статті полягає у дослідженні проблеми соціальної інтеграції дітей з обмеженими можливостями.

Виклад основного матеріалу. Досвід організації програм соціальної реабілітації дозволяє зробити висновок про те, що соціально-культурна діяльність є способом допомогти особі з особливими потребами встановити соціальні зв'язки, виявити і розвинути творчі здібності, задовольнити естетичні інтереси, самоутвердитися у складній життєвій ситуації [9, с. 35].

Тому соціальна реабілітація є важливим напрямом соціальної політики і визначається як комплекс заходів, послуг і умов, які оптимізують процеси адаптації, соціалізації, інкультурації і самореалізації особистості інваліда за рахунок використання коштів, методів і технологій соціокультурної діяльності. Соціокультурна реабілітація допомагає людям з особливими потребами досягати і підтримувати

оптимальний ступінь участі в соціальних взаємодіях, забезпечує необхідну якість задоволення потреб і рівень культурної компетенції. Це створює умови для позитивних змін у способі життя осіб з особливими потребами, розширює рамки їхньої незалежності.

Соціальну інтеграцію можна представити як систему взаємопов'язаних заходів і акцій, спрямованих на мінімізацію або розв'язання проблем, викликаних певними проблемами у сфері реабілітації, соціалізації, інкультурації і т.д. Цей процес буде ефективним у тому випадку, якщо його основу складе спеціально обґрунтована програма.

Програма соціокультурної реабілітації – це система методів, форм і послуг, що здійснюються стосовно інвалідів (дітей з особливими потребами та їхніх батьків) і з їхньою участю засобами соціокультурної діяльності з метою оптимізації умов, що сприяють більш ефективній реабілітації (відновленню порушених або втрачених здібностей до громадської, професійної та побутової діяльності), розв'язанню особистісних проблем і більш успішній соціальній інтеграції [9, с. 21].

З огляду на те, що соціокультурна реабілітація є складовою частиною соціальної реабілітації, формування цього блоку соціальної реабілітації в бюро медико-соціальної експертизи рекомендується покласти на фахівців із соціальної роботи.

Фахівці виділяють чотири рівні (компоненти) діагностики:

- оцінка загального рівня соціальної адаптації та, відповідно, заходи відновлення при її порушенні;

- діагностика предметної сфери культурних і дозвіллевих інтересів. Слід звернути увагу, що деякі інваліди можуть самостійно визначити таку сферу, для інших це може бути важко;

- визначення найкращої форми мінімізації проблем і реалізації потреб інваліда. Це можуть бути пасивні або активні форми, індивідуальні або групові заняття (у спеціалізованих групах для інвалідів або в групах спільно зі здоровими особами); послуги на дому або в установі та ін.;

- облік показаних для інваліда через тяжку патологію умов і характеру діяльності [4, с. 29].

При розробці програм, орієнтованих на включення дітей і підлітків із вродженими або рано надбаними дефектами в

соціокультурне життя, акцент слід робити на особливостях їхньої психіки і природних можливостях їхньої адаптації в життєвому середовищі.

У дітей виділяють різні групи дефектів: первинні, пов'язані з пошкодженням центральної нервової системи, і вторинні дефекти, що відображають порушення психічного розвитку дитини в умовах первинного дефекту. Слід ураховувати, що саме вторинні дефекти впливають на прогноз розвитку і можливості психолого-педагогічної корекції та в реабілітації цілому.

Первинний дефект призводить до виникнення багатьох інших відхилень (вторинних, третинних і т.д.), які виникають у процесі розвитку дитини. Наприклад, при різкому зниженні зору у дитини значно знижується можливість знайомитися з навколишнім світом, орієнтуватися в соціальному середовищі, отримувати інформацію. Ці фактори впливають на розвиток наочно-дієвого, наочно-образного мислення, що у свою чергу, негативно відбивається на становленні словесно-логічного мислення і мовлення так як дитина, позбавлена зору, може вживати слова, недостатньо розуміючи їх значення і не цілком уявляючи, що вони означають. Глухота як первинний дефект тягне за собою порушення мовного розвитку (вторинний дефект) що, у свою чергу, викликає відхилення у становленні словесно-логічного мислення (дефект такого порядку).

Один з основних принципів реабілітації полягає в тому, що корекція повинна починатися на якомога ранній стадії. Специфіка дитячої інвалідності полягає в тому, що обмеження життєдіяльності виникає у період формування вищих психічних функцій, засвоєння знань і умінь, в період становлення особистості. За концепцією Л.С. Виготського, дитина – це істота з якісно відмінною психікою, своєрідність якої проявляється на кожному віковому ступені. Принцип раннього втручання поширюється і на сферу інтеграції засобами культурно-дозвіллевої діяльності, яка ефективними способами допоможе компенсувати і мінімізувати наслідки інвалідності дитини.

Поряд із загальними закономірностями розвитку психіки дитини слід ураховувати вікову періодизацію, а також провідний тип діяльності для кожного періоду його розвитку.

При визначенні виду, змісту діяльності і використовуваних технологій соціокультурної реабілітації дітей з особливими потребами слід ураховувати специфіку розвитку дитини. Онтогенетичний принцип, що має на увазі урахування вікових психофізичних особливостей дітей і характер наявних у них порушень, орієнтує реабілітаційний вплив на усунення або зменшення, корекцію або компенсацію порушень з метою розвитку і саморозвитку особистості [4, с. 37].

На відміну від дорослих осіб з обмеженими функціональними можливостями, інвалідність в дитячому віці накладає обмеження не тільки на прояв особистості дитини, а й на її формування. Відмінність дитячої інвалідності також у тому, що вона виникає в осіб, що мають проблеми соціальної інтеграції і адаптації, тому дитина потребує додаткових умов для входження її в суспільство. Можливі різні моделі інтегрованого навчання та соціокультурної реабілітації: комбіновані, часткові і тимчасові інтеграції у спеціальні групи, повна інтеграція дитини з проблемами в колектив, де нормально розвиваються однолітки.

Серед типів провідної діяльності, яка найбільш сильно впливає на розвиток дитини, виділяють дві групи. До першої групи входять діяльності, які орієнтують дитину на норми відносин між людьми (безпосередньо емоційне спілкування немовляти, рольова гра дошкільника, інтимно-особистісне спілкування підлітка). Другу групу складають діяльності, завдяки яким засвоюються суспільно вироблені способи дій з предметами і різні еталони: предметно-маніпулятивні дії дитини раннього віку, навчальна діяльність молодшого школяра і навчально-професійна діяльність старшокласника. У діяльності першого типу розвивається, головним чином, мотиваційна сфера. У діяльності другого типу формується інтелектуально-пізнавальна сфера. Ці дві лінії і утворюють єдиний процес розвитку особистості. Але на кожному віковому етапі переважно розвиток отримує одна з них [6, с. 8–5].

Одна з провідних умов ефективної соціальної інтеграції – розуміння найбільш актуальних проблем, носіями яких є ті чи інші соціокультурні групи дітей з особливими потребами. Охарактеризуємо основні проблеми осіб з обмеженими функціональними можливостями, ураховуючи при цьому, що кожна група проблем має свої чинники. Основні проблеми таких людей

викликані певною соціальною проблемою. До них належать: низька соціальна адаптованість (недостатню недостатньої кваліфікацію, слабку правову захищеність і т.д.), що перетворює цих людей в один із соціально значущих чинників відтворення бідності; відособленість і соціальна депривація, яка формує у значної частини населення почуття власної неповноцінності, яке блокує повноцінну участь у соціокультурному житті.

При збільшеній кількості людей з особливими потребами їх витіснення на периферію соціального розшарування, у групи найбільш вразливих верств населення, загрожує зростанням соціальної нестабільності, руйнуванням нормативних структур [7, с. 57].

Не менш значущими є проблеми, обумовлені становищем інвалідів у найближчому соціокультурному оточенні: руйнування традиційних сімейних структур, у результаті якого різко обмежується участь інвалідів у повноцінному сімейному житті. Інвалідність дітей тяжким тягарем лежить на батьках, особливо на матері. Вона не тільки обмежує її соціальну, професійну активність, не тільки створює безліч побутових труднощів, але і тримає її в полоні негативних переживань, змушує відчувати комплекс провини, постійно мучитися при вигляді страждань і безпорадності дитини, боятися за її майбутнє. Турботи про інвалідів випадають із кола обов'язків церков, що позбавляє інвалідів допомоги з боку священнослужителів і місцевої церковної громади. Нерозвинені соціальні служби, що орієнтовані на дітей з особливими потребами, через що останні не мають можливості для участі в соціальному житті, особливо за місцем проживання [1, с. 13–14].

Особливого значення набуває проблема соціальної інтеграції дітей з особливими потребами. Цей процес може розглядатися як один із видів інтегральної реабілітаційної діяльності, що позитивно діє на соціальний статус дитини з особливими потребами. Основною метою соціокультурної реабілітації дитини з особливими потребами є сприяння розвитку дитини як особистості, реалізації її здібностей і можливостей, забезпечення позитивних змін у способі її життя, а в кінцевому рахунку – її інтеграція в суспільство. Важливо, щоб у процесі соціокультурної реабілітації були максимально використані потенційні можливості.

Формою соціальної реабілітації дітей з особливими потребами може стати будь-

який колектив художньої самодіяльності, аматорське об'єднання, акція, що має суспільне й особистісне значення. Наприклад, в аматорських об'єднаннях, клубах за інтересами можуть розроблятися спеціальні соціокультурні програми і проекти, до яких включаються інтерактивні, діалогові, ігрові та інші методики («Школи спілкування», «Школи незалежного життя», об'єднання моделювання, проєктивної діяльності, у тому числі і соціального проєктування із застосуванням соціодрами). Інформаційному забезпеченню реабілітаційного та інтеграційного процесу сприятимуть круглі столи з актуальних для дітей і дорослих проблем; конференції з представниками як державних, так і громадських організацій. Соціально-психологічний і педагогічний ефект матиме включення дітей з особливими потребами в діяльність громадських рухів, у соціально значущі акції («Будинок, у якому я живу», «Екологія і ми», «Допоможи мені») [10, с. 31].

При оцінці ефективності соціокультурної реабілітації слід мати на увазі, що інструментальні результати в цьому випадку не є провідними. Метою соціокультурної реабілітації є підвищення рівня соціальної адаптації та інтеграції людини, розширення її соціальних зв'язків, відновлення її соціального статусу як активного члена суспільства. Важливими проміжними критеріями ефективності участі у відповідних соціокультурних заходах є: задоволеність дитини-інваліда змістом діяльності і міжособистісними відносинами; бажання розширити сферу своїх занять. Але головне – психологічне самопочуття особистості, віра у свої сили, прагнення самостійно долати свої проблеми і ділитися цим досвідом з іншими.

Діти, статус яких характеризується як соціально неблагополучний, є об'єктом соціальної роботи. Як відзначає М. А. Беляєва, «приводом для соціальної роботи слугує соціальне неблагополуччя окремих людей або груп», тому її мета полягає в тому, щоби «сприяти підвищенню якості життя людей, більшій соціальній справедливості в розподілі соціальних благ, реалізації прав людини», а «засобами цієї діяльності є різноманітні види допомоги, підтримки, захисту інтересів і потреб людей у необхідних умовах життя, що виражаються в певному рівні добробуту, освіти і культури» [3, с. 18].

Однак, як було показано вище, об'єктом соціально-педагогічної діяльності такі діти стають остільки, оскільки при цьому порушується процес їхньої природної соціалізації, їхній розвиток починає відхилятися від соціальних норм і правил. Ця різниця зумовлює специфіку соціально-педагогічної діяльності, тобто особливості її змісту, форм, методів, технологій у порівнянні із соціальною роботою, хоча багато в чому вони схожі. У той же час і сама соціально-педагогічна діяльність надзвичайно різноманітна [8, с. 340].

Уже сьогодні досить чітко позначився ряд підстав для виділення різновидів соціально-педагогічної діяльності.

Відповідно до цього можна виділити такі основні категорії дітей, які є об'єктом соціально-педагогічної діяльності:

- діти-інваліди;
- діти-сироти;
- діти-правопорушники;
- діти групи ризику.

Діти-інваліди (останнім часом намітилася загальногуманістичні тенденція називати цю категорію дітей «діти з обмеженими функціональними можливостями») – це діти, які мають настільки значні захворювання або відхилення у фізичному, психічному, інтелектуальному розвитку, що вони стають суб'єктами спеціального законодавства, прийнятого на загальнодержавному рівні. Віднесення дітей до цієї категорії здійснюється на основі медичних показів спеціальними медико-педагогічними комісіями. Залежно від хвороби або характеру відхилення в розвитку виділяються різні категорії дітей з обмеженими можливостями: сліпі і слабочуючі, глухі; розумово відсталі, з порушеннями мови, опорно-рухового апарату і ряд інших.

Діти цієї категорії завжди перебували в полі зору педагогів – учених і практиків. У радянський період інтенсивно розвивалася наука про психофізіологічні особливості розвитку, закономірності навчання і виховання таких дітей, яка носила назву «дефектологія», а зараз це спеціальна, або корекційна педагогіка. Багато досягнень учених і практичних працівників у сфері сурдопедагогіки, тифлопедагогіки, олігофренопедагогіки і логопедії отримали широке визнання в світі. У той же час у сучасних умовах деякі теорії, методики і технології спеціальної педагогіки потребують оновлення [7, с. 30].

Слід зазначити, що спочатку допомога цій категорії дітей у всіх країнах, у тому числі і в Україні, розвивалася у формі створення спеціалізованих освітньо-виховних установ, у результаті чого поступово посилювалася сегрегація та ізоляція дітей з обмеженими можливостями в суспільстві. Приблизно з середини 70-х рр. ХХ ст. набули поширення, насамперед в економічно розвинених країнах, нові підходи щодо людей, у тому числі і дітей, з обмеженими можливостями, які позначаються поняттям «інтеграція». Існують різні трактування терміна «інтеграція» у спеціальній педагогіці, але суть їх полягає в тому, що інваліди та інші члени суспільства, що мають обмежені можливості здоров'я, інтелекту, сенсорної сфери та ін., не є соціально відокремленими або ізольованими, а беруть участь у всіх видах і формах соціального життя разом і нарівні з іншими [3, с. 18].

Ст. 23 Конвенції ООН про права дитини говорить, що «неповноцінна розумово або фізично дитина має вести повноцінне і достойне життя в умовах, які забезпечують їй гідність, сприяють її впевненості у собі і полегшують її активну участь у житті суспільства», що вона має право на особливу турботу і, за особливих потреб неповноцінної дитини, на допомогу; така допомога повинна мати на меті «забезпечення неповноцінній дитині ефективного доступу до послуг у галузі освіти, професійної підготовки, медичного обслуговування, відновлення здоров'я, підготовки до трудової діяльності та доступу до засобів відпочинку таким чином, який призводить до найбільш повного залучення дитини в соціальне життя і досягнення розвитку його особистості, включаючи культурний і духовний розвиток» [7, с. 52].

Існує ціла система навчання і виховання дітей «групи ризику», дітей з обмеженими можливостями. Це система дошкільно-шкільних спеціальних корекційних установ, у тому числі інтернатного типу, що має багаті традиції, багаторічний досвід роботи з дітьми даної категорії, універсальну комплексну систему корекційно-розвивальної роботи [7, с.84].

Таким чином, основна відмінна риса дітей групи ризику полягає в тому, що формально, юридично вони можуть вважатися дітьми, що не вимагають особливих підходів (у них є сім'я, батьки, вони відвідують звичайну освітню

установу), але фактично через причини різного характеру, що від них не залежать, ці діти опиняються в ситуації, коли не реалізують повною мірою або взагалі мають зневажені свої базові права, закріплені Конвенцією ООН про права дитини та іншими законодавчими актами, зокрема право на рівень життя, необхідний для їхнього повноцінного розвитку, і право на освіту. Самі діти самотужки не можуть розв'язати ці проблеми. Вони або не можуть їх усвідомити, або чи не бачать виходу з важкої життєвої ситуації, у якій опинилися. При цьому діти групи ризику не тільки відчують вплив вкрай негативних факторів, але дуже часто не знаходять допомоги і співчуття з боку оточення, тоді як надана в потрібний момент допомога могла би підтримати дитину, допомогти їй подолати труднощі, змінити світогляд, розуміння сенсу життя і стати нормальним громадянином, людиною, особистістю.

Висновки. Отже, необхідно зазначити, що надання допомоги дітям з обмеженими можливостями – дуже складний і тривалий процес. Змінити дитину будь-якого віку, яка має негативний життєвий досвід, негативну оцінку себе і своїх можливостей, перенесла різні травми (психічні, фізичні, сексуальні), відчувала брак любові і турботи з боку батьків, має наслідки різного виду депривації, відчувала на собі відчуженість суспільства і байдужість держави, – надзвичайно важко. Це потребує особливих знань, володіння специфічними методами і прийомами, вимагає особливої організації, яка об'єднує багатьох фахівців різного профілю. Саме тому ця категорія дітей потребує не просто допомоги оточення, а спеціально організованої, професійної соціально-педагогічної допомоги, що полягає у виявленні, визначенні та розв'язанні проблем дитини з метою реалізації та захисту її прав на повноцінний розвиток і освіту. У своїй роботі описуємо особливий вид соціально-культурної діяльності, спрямованої на інтеграцію дитини з обмеженими можливостями, на надання різного роду соціально-педагогічної допомоги дітям.

Стаття не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. Подальших розвідок потребують питання соціальної адаптації та соціальної реабілітації сімей, що виховують дитину з особливими потребами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Астапов В. М., Лебединская О. И., Шапиро Б. Ю. Современное состояние проблемы детей с ограниченными возможностями // Детский практический психолог. – 1995. – № 7. С. 13-14.
2. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді : теоретико-методичні основи / О. В. Безпалько. – Монографія. – К. : Наук. світ, 2006. – 363 с.
3. Беляева Л. А. Педагогическая философия и философия образования // Социально-гуманитарные науки в модернизации образования [Текст] / Под ред. Л. Я. Рубинной. Ур. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2013. – 114 с.
4. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В. В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1982. – 504 с., (С. 278-321).
5. Жижина Л. Н., Петин Б. Ф., Щербич Л. И. К проблеме моделирования социальных служб // Социальная работа. – 1993 г. – Вып. 8. С. 7-9.
6. Соціальний захист населення України: навч. посіб. / [І. Ф. Гнибіденко, М. В. Кравченко, О. М. Коваль, О. Ф. Новікова та ін.] ; за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : Вид-во «Фенікс», 2010. – 212 с.
7. Специальная педагогика : в 3 т. : учеб. Пособие для студ. высш. учеб. Заведений / под. ред. Н. М. Назаровой. – Т. 3 : Педагогические системы специального образования / Н. М. Назарова, Л. И. Аксенова, Л. В. Андреева и др. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 400 с.
8. Томчук С. М. Теоретичний аналіз проблем адаптації дітей з особливими потребами до навчання у школі / С. М. Томчук // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – К. : Кондор, 2005. – С. 339–342.
9. Юрків Я. І. Сутність та специфіка соціально-педагогічної роботи з дітьми з обмеженими можливостями. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю / Я. І. Юрків // Соціальна педагогіка : теорія та практика. – 2012 р. – № 1. – С. 21–28.
10. Karnes, M.V. Zehrbach, R.R. Alternative models for delivering service to young handicapped children / M.V. Karnes // Theory into practice. – June 1972. – U.S. 31-40.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Astapov V. M., Lebedynskaia O. Y., Shapuro B. Yu. Sovremennoe sostoianye problemy detei s ohranychennymy vozmozhnostiamy // Detskyi praktycheskyi psykholoh. – 1995. – № 7. S. 13-14.
2. Bezpalko O. V. Orhanizatsiia sotsialno-pedahohichnoi roboty z ditmy ta moloddiu u terytorialnii hromadi : teoretyko-metodychni osnovy / O. V. Bezpalko. – Monohrafiia. – K. : Nauk. svit, 2006. – 363 s.
3. Beliaeva L.A. Pedahohycheskaia fylosofyia y fylosofyia obrazovanyia // Sotsyalno-humanytarnye nauky v modernyzatsyy obrazovanyia [Tekst] / Pod. red. L. Ya. Rubynnoi. Ur. hos. ped. un-t. – Ekaterynburh, 2013. – 114 s.
4. Vuhotskyi L. S. Sobranye sochynenyi: V 6-ty t. T. 2. Problemy obshchei psykhologhy / Pod red. V. V. Davydova. – M. : Pedahohyka, 1982. – 504 s., (S. 278-321).
5. Zhyzhyna L. N., Petyn B. F., Shcherbych L. Y. K probleme modelyrovanyia sotsyalnykh sluzhb // Sotsyalnaia rabota. – 1993 h. – Vyp. 8. S. 7-9.
6. Sotsialnyi zakhyst naselennia Ukrainy : navch. posib. / [I. F. Hnybidenko, M. V. Kravchenko, O. M. Koval, O. F. Novikova ta in.] ; za red. V. M. Vakulenka, M. K. Orlatoho. – K. : Vyd-vo «Feniks», 2010. – 212 s.
7. Spetsyalnaia pedahohyka : v 3 t. : ucheb. Posobye dlia stud. vyssh. ucheb. Zavedenyi / pod. red. N. M. Nazarovoi. – T. 3 : Pedahohycheskye systemy spetsyalnoho obrazovanyia / N. M. Nazarova, L. Y. Aksenova, L. V. Andreeva y dr. – M. : Yzdatelskyi tsentr «Akademyia», 2008. – 400 s.
8. Tomchuk S. M. Teoretychnyi analiz problem adaptatsii ditei z osoblyvymy potrebamy do navchannia u shkoli / S. M. Tomchuk // Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy. – K. : Kondor, 2005. – S. 339–342.
9. Iurkiv Ya. I. Sutnist ta spetsyfika sotsialno-pedahohichnoi roboty z ditmy z obmezhenymy mozhlyvostiamy. Sotsialno-pedahohichna robota z ditmy ta moloddiu / Ya. I. Yurkiv // Sotsialna pedahohika : teoriia ta praktyka. – 2012 r. – № 1. – S. 21–28.
10. Karnes, M.V. Zehrbach, R.R. Alternative models for delivering service to young handicapped children / M.V. Karnes // Theory into practice. – June 1972. – U.S. 31-40.